

הרכשת וגם חכרת: תרומת ההתיישבות העובדת למימון רכישת קרקעות קק"ל

ד"ר מיכל אורן-נורדהיים

מאבקם של החקלאים בישראל לעיגון זכויות החכירה ורישום הקרקעות החקלאיות נידון בשנים האחרונות לא מעט בפורומים פוליטיים, משפטיים וכלכליים. למאבק נלווה סיקור נרחב למדי, במיוחד בכל הנוגע למישור החוקי ולתקנות מועצת מקרקעי ישראל, כמו ענייני זכויות הקניין, פיצויים בעת שינוי ייעוד וכדומה. אולם, בכל הדיונים כמעט שאין התייחסות להקשר הגיאוגרפי היסטורי. דומה שהמערכות הממסדיות, דעת הקהל והתקשורת, ואפילו המתיישבים עצמם, טרם נתנו את דעתם לעובדות ההיסטוריות הקשורות בתהליך הקמת הישובים ומימון רכישת הקרקע. מפאת ההשלכות שיש לעובדות אלה על הפסיקות הפוליטיות-משפטיות-כלכליות, ספק אם ללא התייחסות להיבט זה ניתן יהיה להבין ולפרש נכונה את הנושא בכללותו. זווית אחת של ההקשר הגיאוגרפי-היסטורי הזה הינה מימון רכישות הקרקע, הכשרתה, כיבושה ויישובה, בידי המתיישבים, במסגרת תהליך הקמת הישובים.

לא זה המקום לעמוד על מכלול היחסים בין המתיישבים לבין תנועות ההתיישבות והממסד המיישב (הלאומי וההסתדרותי) וגם לא המקום לתאר את ההיבטים האידיאולוגיים של ההתיישבות על קרקעות הלאום. אולם כדי להבין לעומק את

* הכותבת מרצה בחוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה

המהות חשוב, להצביע על המכניזם של רכישת הקרקעות שהונע מרעיון "קרקע הלאום" ועמד בבסיס האידיאולוגיה של ההתיישבות העובדת, בגללן הזדהותה העמוקה עם המטרות הלאומיות והתגייסותה למען.

מאמר זה ינסה להראות שלמרות הצהרת העקרונות של קרן קימת בדבר מחויבותה לרכישת הקרקע והכשרתה הראשונית, בין היתר על-מנת לפטור את המתיישבים

**"זווית חשובה של
ההקשר הגיאוגרפי-
היסטורי במסגרת
תהליך הקמת
היישובים בארץ
ישראל הייתה מימון
רכישות הקרקע,
הכשרתה, כיבושה
ויישובה - ביד'
המתיישבים".**

מנטל כבד זה, הרי בפועל חלק נכבד מן המימון של הרכישה וההכשרה הוטל דווקא על המתיישבים. אמנם עובדה זו הייתה ידועה באופן חלקי בחוגים מצומצמים, אולם החידוש במחקר הוא ההצבעה הממוקדת על ממדי התופעה ועוצמת השיטתיות שלה. על רקע הדיון הסוער המתקיים כיום בנושא זכויות הקרקע, ראוי להאיר צד זה של יחסי המתיישבים עם קרן קימת כבעלת הקרקע.¹

לצמיחתן של מפלגות הפועלים ועליית חשיבותן הפוליטית ופעילותן ההתיישבותית כבר במהלך תקופת העלייה השנייה בעשורים הראשון והשני במאה

העשרים, חשיבות רבה להבנת השתרשות רעיונות הקרקע הלאומית וקרן קימת לישראל. הפועלים, חסרי ההון, שהיו בהדרגה לנושאי המפעל ההתיישבותי ושילבו את תורתם הסוציאליסטית עם המשימות הלאומיות, דרשו לראות בקרקע אמצעי להשגת יעדים לאומיים, מדיניים, חברתיים ויישוביים. הם נתנו מקום מועדף לקרקע הלאומית בהשגת יעדים אלה ובהדרגה דרשו את בלעדיותה.² בן-גוריון בועידה ה-13 של פועלי-ציון ב-1919 קבע באופן נחרץ: "... אם אנו שואפים לריכוז המון עובד בארץ-ישראל יש להבטיח את הרכוש הלאומי: שהקרקע תהיה

1 בשנה האחרונה, לאור ההתעניינות הגדולה בנושא, ריכזתי פרוייקט מחקר מטעם ישובים שונים מיישובי "ההתיישבות העובדת", שמטרתו הייתה לאתר תיעוד הנוגע ליחסי ההתיישבות וקרן קימת לפני ואחרי קום המדינה. אף שלא אותרו עד עתה כל מסמכי הארכיונים המקומיים בישובים עצמם, ניתן כבר עתה לקבל תמונה נרחבת ומספקת אודות התופעות שינוחתו במאמר זה.

2 על התקרבותם ההדרגתית של הפועלים לרעיון קרן קימת ראו: יוסי בן-ארצי, "קרקע הלאום - מערך מקודש" לערך "משומש", קרקע, יוני 1993, עמ' 45-7.

רכוש העם, וכן האוצרות הטבעיים..."³ השקפתם זו גם התאימה לצורות ההתיישבות החדשות שיסדו הפועלים, להן היתה אידיאולוגיה חברתית דומה לזו של היישובים הקואופרטיביים והקולקטיביים ששללו קרקע בבעלות פרטית.⁴ עם ראשית תקופת השלטון הבריטי ושינוי התנאים והאפשרויות לרכישת קרקעות בארץ, הלכו והתרבו בתנועה הציונית תומכי בלעדיות הקרקע הלאומית, הן מטעמים לאומיים והן מטעמים סוציאליים. אנשי קרן קימת ערכו במהלך השנים עבודת הסברה להנחלת הרעיון והפיכתו לעיקרי בפעילות הציונית. ואכן, הגם שרכישת הקרקעות להתיישבות לא הייתה בבלעדיות ההון הלאומי, הרי חלקו של הון זה בהתיישבות הלך ועלה, במיוחד בתקופות משבר שהקשו במיוחד על ההון הפרטי. לכך נוספה האידיאולוגיה של תנועות ההתיישבות השונות, לאו דווקא מטעמן של הפועלים, שדגלו בהתיישבות על אדמות קרן קימת בלבד, ועקרונות הקמתן של צורות ההתיישבות הקולקטיביות והקואופרטיביות, שאסרו לחלוטין על החזקת קרקע פרטית.

עם קום המדינה נמצאו כ-1.8 מיליון דונם בבעלות, זיכיונות וחזקה – של יהודים. מהם היו כ-950,000 דונם בבעלות קרן קימת והיתר בידי יהודים וחברות פרטיים.⁵ 302 כפרים יהודיים נמצאו בארץ-ישראל, מתוכם 230 (76%) על אדמת הלאום (קרן קימת). בכפרים אלה חיו 55% מהמשפחות הכפריות היהודיות בארץ וייצרו בהם 65% מהייצור החקלאי.⁶

מנגנון ייסוד יישובי קרן קימת

מלבד האידיאולוגיה הסוציאליסטית שטופחה על-ידי תנועת הפועלים, שגדלה בקניין הציבורי והימנעות מקניין פרטי של קרקע, מנו חסידי קרן קימת יתרונות

-
- 3 לקוח מתוך: יוסף גורני ויצחק גרינברג, תנועת העבודה הישראלית, היסודות הרעיוניים, המגמות החברתיות והשיטה הכלכלית, אסופה, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1997, כרך א', עמ' 218-224.
 - 4 להרחבה אודות הקשר בין תנועת הפועלים ורעיון קרן קימת לישראל: מיכל אורן-נורדהיים, "והארץ לא תימכר לצמיתות?" (מאמר בהכנה).
 - 5 הנהלת ההסתדרות הציונית והנהלת הסוכנות היהודית, דו"ח של הפעולות בשנים תש"ז-תשי"א, מוגש לקונגרס הציוני הכ"ג, ירושלים, אב תשי"א, עמ' 597.
 - 6 גרנובסקי, המשטר הקרקעי, עמ' 306-307.

הרכשת וגם חכרת: תרומת ההתיישבות העובדת למימון רכישת קרקעות קק"ל

רבים נוספים להחזקת האדמות ברשותה: שמירה מפני ניצול הקרקע לרעה, כמו הזנחת העיבוד; פיקוח על שימושי קרקע לפי תוכניות ממלכתיות וברמת הפרט; פיקוח על מכירת זכות החכירה והעסקת עובדים; איסור החכרת משנה, פיצול וריכוז, למניעת היווצרות פערים ומעמדות בחברה; חובת ישיבה בנחלה ועיבודה; עבודה עצמית ואי ניצול הזולת; יתרונות בהורשה; פיקוח על מחירי הקרקע ומניעת ספרות; התאמת השיטה ליישוב המוני איכרים חסרי הון; העברת תוספת ערך הקרקע לציבור, לא כולל ההשכחה שעשה החוכר.

**"למוסדות
ההסתדרות היה
תפקיד חשוב בגיוס
כספים לרכישת
קרקעות והעלאת
ישובים על הקרקע.
הם דרשו
מהמתיישבים
להשתתף
בעלויות".**

רעיונות אלה פורטו בהרחבה במסות של פרנץ אופנהיימר⁷ ועקיבא יעקב אטינגר⁸ כבר בשנת 1918 ולאחר מכן אצל כותבים רבים אחרים, בעיקר אנשי קרן קימת כמו אברהם גרנובסקי, אדולף באהם ואחרים.⁹ בין יתר הטיועונים שהעלו תומכי רעיון "קרקע הלאום" היה יתרונה ביישוב המוני של חסרי הון ומניעת שקיעתם בחובות בגין רכישת הקרקע. באמצעות "קרקע הלאום", כך האמינו, יוכל החקלאי להתמסר כל כולו לבניין ביתו ומשקו החקלאי.

לאור הדברים האלה ניתן להבין את דרך החשיבה שעמדה בבסיס התארגנות הקמת הישובים על אדמת קרן קימת. הקמת ישוב החלה ברכישת הקרקע על-ידי קרן קימת (עד 1936 רכשה זו פעמים רבות את הקרקע מחברת הכשרת-הישוב), חיפוש הגוף המתאים להתיישבות, מסירת הקרקע בחכירה ומתן תקציב התיישבותי

7 פרנץ אופנהיימר, קנין הצבור וקנין היחיד בקרקעות, הוצאת קרן קימת לישראל, 1918, עמ' 6-14.
8 עקיבא יעקב אטינגר, החכירה בירושה ויתרונותיה למעשה, הוצאת קרן קימת לישראל, 1918, עמ' 22-17.

9 אברהם גרנובסקי, "גאולת הארץ ומדיניות קרקעית", 1925, בתוך: אברהם גרנות, בהתנחל עם, ת"א, תשי"א, עמ' 58-63; אברהם גרנובסקי, הפרובלימות של הפוליטיקה הקרקעית בארץ-ישראל, הוצאת קק"ל, ירושלים, תרפ"ה; אברהם גרנובסקי, מדיניות קרקעית עברית בא"י, ראובן מס, ירושלים, תרצ"ח; אברהם גרנובסקי, קרקע והתיישבות, הוצאת מרכז החלוץ העולמי והועד-הפועל של ברית הנוער, בהשתתפות הלשכה הראשית של קק"ל, ירושלים, 1929; אדולף באהם, "קרן קימת לישראל במבחן המציאות", נתן ביסטריצקי (עורך), קמה, ספר-שנה של קרן קימת לישראל לבעיות העם והארץ, הוצאת קק"ל, ירושלים, תש"י.

כאשראי. על תהליך התאמת הגופים להתיישבות ופיתוח המשק ברמות השונות (כלכלית, חקלאית וכדומה), ניצחה המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית. כיוון שעד סוף שנות השלושים היו הגופים המעוניינים בהתיישבות רבים יותר מקצב רכישת הקרקע, התפתח מנגנון לבחירתם לפי סדר שארגנה הסוכנות בין התנועות וההסתדרויות המיישבות למיניהן. בקרב המוסד המיישב הגדול מכולם – ההסתדרות – נקבע אף תור פנימי לעלייה לקרקע. האחראי להפעלת תור זה היה המרכז החקלאי שריכז את כל תנועות ההתיישבות ההסתדרותיות כמו התנועות הקיבוציות, תנועת המושבים והעובד הציוני. הסדר נקבע על-ידי שקלול מספר קריטריונים כמו ותק בארץ, ותק בחברות בהסתדרות, זמן קיומו של הגוף, ניסיונו בחקלאות ותרומתו בכיבוש אתרים כ"פלוגת כיבוש"¹⁰. לאחר שנבחר גוף כלשהו לעלייה לקרקע שנרכשה, הוא הוגדר כ"פלוגת כיבוש" שהיה עליה להגן על הקרקע הנרכשת עבור בעליה – קרן קימת לישראל. ההגנה כללה שמירה מפני פלישת מעבדיה הקודמים, בדרך-כלל ערבים, או כל גורם זר אחר, גידור השטח, חריש ראשון וכדומה. פעמים רבות עלה לקרקע בשלב זה רק "חיל חלוץ" של הגוף המיישב. מימון "פעולות הכיבוש" ניתן, לפחות באופן רשמי, על-ידי בעלת הקרקע – קרן קימת לישראל. לא פעם עלתה לקרקע "פלוגת כיבוש" שלאחר זמן מה הועברה מהמקום לטובת גוף שעמד בראש התור להתיישבות. לאחר ההכשרה הראשונית של האתר וקבלת החלטה על הגוף הקבוע שיישבו, התקבל תקציב ההתיישבות לבניית המשק, כאשראי שהוחזר במהלך השנים.

מימון פעולות ההתיישבות, אס-כן, היה אמור להתחלק בין קרן קימת, בכל הקשור לרכישת הקרקע, ביצוע הפרצלציה, רישום הקרקע, השמירה, הגידור והעיבוד הראשוני; ובין המתיישבים, בכל הקשור להקמת המשק והמבנים, בסיוע אשראי שהועמד לרשותם על-ידי הסוכנות.

כפועל היה המצב שונה בתכלית. אמצעי ההסתדרות הציונית בכלל וקרן קימת בפרט היו דחוקים למדי ונדרשו סכומים גדולים לרכישת קרקע ולהתיישבות חדשה. אברהם גרנובסקי, איש קרן קימת ומ-1944 יו"ר הדירקטוריון שלה, קבל

10 לעיצוב חוקת התור ואופן הפעלתה, ראו: מיכל אורן-נורדהיים, מדיניות יישוב מושבי עובדים בתקופת חומה-ומגדל (1936-1940), עבודה לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1988

הרכשת וגם חכרת: תרומת ההתיישבות העובדת למימון רכישת קרקעות וק"ל

על מצב זה באומרו, שכך לא ניתן ליישם התיישבות המונית בארץ-ישראל ויש סכנה שההתיישבות תחזור לממדיה הזעירים בתקופת חובבי-ציון.¹¹ מיעוט כספי קרן קימת עמד לה לרועץ בחתירתה להשגת היעדים הלאומיים. מטרת הציונות – רכישת מירב הקרקעות ויישובן בישובים חקלאיים רבים ככל האפשר – נפגשה בגופים רבים שהמתינו להתיישבות, הרכה מעל ומעבר לכמות הקרקע שקרן קימת יכולה הייתה להעמיד לרשותם.

הללו עמדו הכן לכל קריאה והחל ממחצית שנות השלושים, כאשר השתנתה המדיניות הקרקעית בעקבות אירועים מדיניים וכיטחוניים, היו מוכנים לצאת לכיבוש אתרים רחוקים וקשים כמו אזורי הגבולות ואזורים מדבריים כעמק בית-שאן, בהתאם לצו השעה והלאום. המוטיבציה נבעה מתחושת שותפות למעשה ההיסטורי של בניית האומה והמולדת, אך גם ממצב של חוסר משאבים ויכולת מיקוח.¹²

הפתרון – השתתפות במימון

האלה לדמי-חכירה
הפכו ההלוואות
ובמקרים רבים
ארוך לקק"ל,
כהלוואות לזמן
אחרים ניתנו
כתרומות, תשלומים
תשלומים שנמסרו
היו שונים. היו
רכישת הקרקעות
"סוגי הסדרי מימון"

לנוכח המצוקה התקציבית של המוסדות הלאומיים, לפיתוח קרן קימת שיטה למימון רכישת הקרקעות, הפיתוח וההכשרה. היא החלה לדרוש מהמתיישבים המועמדים להתיישבות השתתפות במימון. כבר במחצית הראשונה של שנות העשרים הובן והובהר שככל שירבו לתרום כסף לשם רכישת הקרקע המיועדת להתיישבותם, או לפחות להלוות לקרן קימת כסף לרכישת הקרקע, כן תזורז עלייתם לקרקע. הייתה זו מדיניות ברורה שנאמרה בגלוי, אף אם לא הוצהר עליה מעולם באופן רשמי. דוגמה לכך

11 אברהם גרנובסקי, לשאלות התיישבותנו, הוצאת "מסחר ותעשייה", חברה להוצאות ולתערוכות בע"מ, ת"א, תרפ"ז, עמ' 23 ואילך. הספר הוא תגובה לספרו של רופין, ההתיישבות החקלאית של ההסתדרות הציונית בא"י, שיצא בתרפ"ה.

12 מיכל אורן-נורדהיים, "האיתור כגורם בהתיישבות ספר: התיישבות ארגוני הצפון ודורר בעמק בית שאן בסוף שנות השלושים", מחקרים בגיאוגרפיה של א"י, י"ג, תשנ"ג, עמ' 33-48.

היא תוכנית רכישה שעמדה קרן קימת לבצע בשנת 1942. דובר על קרוב ל-50,000 דונם ברחבי הארץ בהשקעה של כ-337,000 לא"י. הקרן תכננה לשתף במימון את הבנקים, יהודים פרטיים וכן לקבל הלוואות מהמשקים שיהיו מעוניינים להתיישב או ישוברים קיימים שרצו בהרחבת משבצותיהם, כגון הקיבוצים גניגר ומזרע שביקשו את אדמת הכפר יפיע, או תנועת הקיבוץ המאוחד שהייתה מעוניינת באדמת עתלית.¹³

ויתרה מזו. גופים שהצליחו לגייס משאבים? התיישבות ולרכישת הקרקע, לא זו בלבד שזוהרה עלייתם, אלא הם קיבלו לא פעם אזורים מועדפים להתיישבות כמו השרון, עמק חפר או שפלת יהודה. באופן זה הוקמו המושבים צור-משה על-ידי ארגון עולי-יוון וכפר-נטר שנוסד על-ידי ארגון נטר.¹⁴ אולם במקרים אחרים בכל-זאת עלו הישובים ששילמו כספים מראש לאזורים קשים להתיישבות, כמו במקרה של המושב בית-יוסף שמימן את התיישבותו בחסכונות שחסכו חבריו פרוטה לפרוטה בעבודתם כפועלים במושבות. הם הכניסו את כספיהם למפעל מיוחד שנקרא "אדמה בחסכון" שמטרתו הייתה לקדם את התיישבותם.¹⁵

תנועת הפועלים לשירותה של קרן קימת

למוסדות ההסתדרות היה תפקיד חשוב בגיוס כספים לרכישת קרקעות והעלאת ישובים על הקרקע. הם לא שקטו ולא נחו לנוכח מצבה הכספית של קרן קימת. הם דרשו מהמתיישבים להשתתף בעלויות, גייסו תרומות וחייבו את המוסדות הנלווים להסתדרות לתרום כסף.

להמחשת המאמצים להשגת מקורות מימון חדשים, תסייע אגרת הוועד הפועל של ההסתדרות שפורסמה ב-1935:

"שנים רבות עמדנו בפני חוסר כל אפשרות של התיישבות חדשה באמצעים

13 קק"ל, הצעת תקציב לרכישת קרקע בשנת תש"ב, ארכיון מפא"י, ב' 629-1919-4-6.

14 מיכל אורן-נורדהיים, "השפעת מימון רכישות קרקע על קביעת יישוב מושבי עובדים בתקופת המאורעות, 1936-1940", קרקע 41, אפריל 1996, עמ' 88-96.

15 מיכל אורן-נורדהיים, האיתור, לעיל, הערה 9.

לאומיים. מתוך צפייה לשנוי המצב ומתוך תקווה שיבוא יום ומעין ההון הלאומי יתחיל לפכות מחדש חפשה ההסתדרות מקורות אחרים".

עוד נאמר באגרת כי בנק הפועלים וחברת "ניר" גייסו והעניקו למתיישבים הלוואות בתנאים נוחים.¹⁶ "ניר", שהוקמה בשנת 1935 כמכשיר הכספי של ההסתדרות לצורך המפעל ההתיישבותי, גייסה 200,000 לא"י מיד עם הקמתה כקרן הלוואות לקרן קימת. ההלוואות הוענקו בתנאים נוחים של תשלומים ל-20 שנה ובריבית 4%. הקרן השתתפה במפעל ההתיישבות בעמק חפר, מימנה את הבנייה, המטעים ומפעלי המים והשקיעה בישובים חדשים וקיימים רבים.¹⁷

**"לכל סוגי מימון
רכישת הקרקעות
להתיישבות קראה
קרן קימת דמי'
השתתפות'
ברכישת הקרקע".**

גם המרכז החקלאי סייע בכוחותיו הוא לרכישת קרקעות קרן קימת. בין היתר, בשלהי שנות ה-30, הוא השתתף ברכישת 63 דונם בכרכור, רכישת

קרקעות עבור מושב בני-גאולים, רכישת קרקע בשרון בעזרת חברת ההתיישבות פאז"א, רכישת אדמות חיאם-אל-וליד (לימים, קיבוץ שמיר) וכן מסר 2,000 לא"י על-חשבון הכשרות קרקע שונות.¹⁸ המרכז החקלאי סייע בשלהי 1927 לקיבוץ גבעת-השלושה במתן 400 לא"י מתוך 1,200 לא"י שנדרשו לרכישת 105 דונם. הסיוע ניתן באמצעות בנק פועלים, "ניר" ומוסדות נוספים.¹⁹

בדיון במרכז מפא"י על הרכישות החדשות הדחופות ב-1940, לרגל המצב המדיני (גזירות הספר הלבן) דיבר אברהם הרצפלד, מי שעמד בראש המרכז החקלאי של ההסתדרות, על 150-160 אלף דונם פוטנציאליים לרכישה, ב-35 אתרים, בעלות של כמיליון וחצי לא"י. ביודעו כי לא יהיה ביכולתה של קרן קימת להקצות סכום כזה, קבע הרצפלד: "גם המוסדות של ההסתדרות, בטוחני, יש להם עניין לקבל על עצמם התחייבויות כספיות כלפי קרן קימת ביחס לרכישות אלו". בנק הפועלים וחברת "ניר" הוזכרו כמסייעים פוטנציאליים ולוי שקולניק מסר באותה ישיבה, שההסתדרות הציעה לקרן קימת הלוואה של 50,000 לא"י. א' ליבנשטיין (לבנה)

16 אגרת הוועד הפועל, 19.6.35, ארכיון מפא"י, 2-401-1935-12.

17 אגרת הוועד הפועל של ההסתדרות, 17.12.35, ארכיון מפא"י, 2-401-1935-12.

18 קק"ל אל הרצפלד, 8.11.40, ארה"ע IV-1-235-5-769.

19 פרטיכל ישיבת דירקטוריון קק"ל, 29.12.1927, ארכיון מפא"י, א' 4-6-1919-629.

טען ש"אם המפלגה תצליח לגייס את הכוחות והכספים הדרושים לכך היא תכפר על הרבה מכשלונותיה. מוסדותיה המשקיים של ההסתדרות צריכים לתת את הדוגמה מבחינה כספית, עליהם להשקיע חלק מהונם הליקוויד בקרקע...".

המשך דבריו של ליבנשטיין מעניינים במיוחד. הוא הסביר שסביר להניח ש"פעולה קרקעית משותפת בין קק"ל ומוסדות שיתופיים או פרטיים תחייב צורות חדשות של קניין בקרקע. אך לזאת קק"ל צריכה להסתגל. אין זה הזמן המתאים לדחות את גאולת האדמה מתוך דקדוקים משפטיים."²⁰

כלומר, ליבנשטיין הבין שבהקשר המסוים של המצב המדיני ששרר בארץ, שיתוף מוסדות פרטיים במימון רכישת הקרקע של קרן קימת יחייב שינוי השיטה ואולי אף האידיאולוגיה. ייתכן שלא התכוון למושבי-עובדים וקיבוצים הסתדרותיים, שעקרונותיהם אינם מאפשרים קניין פרטי, אך מעניינת העלאת האפשרות של שינוי דפוסי הקניין הקרקעי.

בדיון דומה של הועדה הפוליטית של מפא"י ב-1940, הציג הרצפלד. תוכנית להקמת 14 נקודות ישוב בדרום הארץ בעלות של 300,000 לא"י. הרצפלד הציע ש-100,000 לא"י תיתן קרן הביצרון (שהרי דובר על צרכים הגנתיים) ו-200,000 תשיג המפלגה בחו"ל, באמצעות שליחים מיוחדים.²¹ הרצפלד לא רק נאה דרש אלא גם קיים. הוא טרח רבות על גיוס תרומות להתיישבות גופים ספציפיים או רכישת קרקעות שונות. למשל, ב-1940 הוא ביקש הלוואה של 5,000-6,000 לא"י מקופת התגמולים של פועלי עיריית תל-אביב לרכישת שטח בדרום הארץ.²² לרכישת פרדס שוגרמן הוא גייס את יוליוס סימון מבנק משכנתאות ואשראי.²³ מקרן התגמולין של סולל-בונה הוא ביקש 2,000 לא"י להשלמת רכישת יחידות הקרקע של נען, גבעת ברנר, גוש תל-מונד ואחרים.²⁴ והלוואה של 1,500 לא"י לפירעון בתשלומים של 20 חודש, במטרה לרכוש אדמה מזרחית לנגבה.²⁵ מהנהלת חברת "הסנה" ביקש הרצפלד הלוואה שתיפרע בשלושה תשלומים, כל אחד על

20 ישיבת מרכז מפא"י, 31.1.1940, ארכיון מפא"י, 29-1940-23-2.

21 ישיבת הועדה הפוליטית של מפא"י מיום 3.6.1940, ארכיון מפא"י, 30-1940-23-2.

22 הרצפלד לקופת התגמולים של פועלי עיריית תל אביב, 12.12.40, ארה"ע 769-1-235-IV.

23 הרצפלד ליוליוס סימון, 12.12.40, ארה"ע 8366-1-235-IV.

24 הרצפלד להנהלת קרן התגמולין של "סולל בונה", 16.1.41, ארה"ע 769-1-235-IV.

25 הרצפלד לקרן התגמולים של סולל בונה, 27.2.41, ארה"ע 769-1-235-IV.

הרכשת וגם חכרת: תרומת ההתיישבות העובדת למימון רכישת קרקעות קק"ל

סך 569.600 לא"י, במטרה לרכוש קרקע בעיראק אל-מנשיה.²⁶ תשובת "הסנה" הייתה שבמהלך השנים היא הלוותה והשקיעה כספים בסכומים גדולים מאוד עבור רכישות הקרקע של קרן קימת.²⁷

ראוי לציין שרוב הגופים מהם גייס הרצפלד כספים היו גופים הסתדרותיים (ניר, הסנה, סולל-בונה), בהם היו שותפים כל חברי ההסתדרות. כלומר, לא רק מתיישבי הישובים על אדמת קרן קימת השתתפו ברכישתה, אלא כלל ציבור הפועלים, כחלק ממסי ההסתדרות ששילם.

**"ישובים רבים מימנו
את רכישת הקרקע**

כולה, או חלקה,

בחסכוניות שחסכו

בעמל רב

בעבודתם כפועלים

במושבות ובערים,

לפני עלייתם

בפועל על הקרקע."

מחויבות הפועלים לקרן קימת ניכרה גם בתרומות השוטפות שהעניקו לה מדי שנה. למרות שתרומות אלה היו וולונטריות, הרי בהתיישבות העובדת נהגו לדרוש תרומות בכל אמצעי אפשרי. הועדים הארציים של קרן קימת וקרן-היסוד מטעם מפא"י קיבלו החלטה בוועידה הרביעית של המפלגה ב-1938, שהתרומה היא חובה לאומית ו"בראש ובראשונה יש להנהיג את המשטר הזה במפלגת פועלי א"י ובהסתדרות העובדים הכללית". החיוב היה כה נחרץ עד כי מפא"י הקימה חבר שופטים לשיפוט חברים סרבנים ומשתמטים!²⁸

בהתאם לכך, ס"ה התרומות מטעם ההתיישבות העובדת היו: בתש"ג – 9,339 לא"י, בתש"ד – 12,326 לא"י, בתש"ה – 13,675 לא"י, בתש"ו – 13,479 לא"י, בתש"ז – 15,987 לא"י, בתש"ח – 16,081 ל"י, בתש"ט – 22,428 ל"י, בתש"י – 29,906 ל"י, בתשי"א – 36,512 ל"י, בתשי"ב – 44,698 ל"י, בתשי"ג – 53,640 ל"י, בתשי"ד – 67,311 ל"י, בתשט"ו – 67,543 ל"י ובתשט"ז – 97,703 ל"י.²⁹

26 הרצפלד לצבי לופט מהנהלת "הסנה", 1.8.41, ארה"ע IV-235-1-769.

27 צבי לופט מ"הסנה" להרצפלד, 10.11.41, ארה"ע IV-235-1-769.

28 החלטות הוועידה הרביעית של מפלגת פועלי א"י, נתקבלו ב-9.5.1938, ארכיון מפא"י, 19-1938-2-21.

29 הועד הארצי לקרן קימת לישראל – הוועדה להתיישבות עובדת סיכום תרומות ההתיישבות העובדת בתשט"ז, ארה"ע IV-235-5-2066.

בשנת תשט"ז שיבח הוועד הארצי לקרן קימת את תרומות הישובים: "עלינו לציין בסיפוק שגם השנה קיימו רוב המשקים והמושבים בשלמות את ההערכה (המיכסה – מ. א"נ) שהוטלה עליהם על ידי הוועדה, ורבים גם עברו עליה. כמו בשנים הקודמות השתתפו הישובים החקלאיים ביתר ענפי ההכנסה המסורתיים של קק"ל כגון: ייעור, הרשמות בספרי הכבוד של קק"ל, תרומות בתי הספר, קופסאות, הפרשות וכו'. כן גדלה במידה ניכרת השתתפותה של ההתיישבות החדשה, וכיחוד מושבי העולים החדשים, בעבודת קק"ל".³⁰

ראוי לציין שקרן קימת הזהירה את התנועות שנהגו לגייס עבורה תרומות, שמא תהיה חפיפה בין התרומות השוטפות לבין גיוסים מיוחדים למטרת רכישת קרקע לגוף כלשהו. למשל, הסתדרות הנוער "גורדוניה" חויבה על-ידי קרן קימת ב-1935 לאסוף 3,000 לא"י למטרת הרחבת שטחי קיבוץ חולדה, בנוסף על התרומות הרגילות.³¹ את המחויבות העמוקה של מפא"י וההסתדרות להתיישבות תבע הרצפלד גם מהגופים המועמדים להתיישבות ודרש מהם השתתפות פעילה בגיוס כספים. בנסותו לקדם את התיישבות ארגון מנחם (בתחילה כפר מנחם ואחר-כך כפר ורבורג), למשל, הוא הבהיר שקרן קימת תקצה שטח לכל גוף מועמד בהתאם לסכומים שיכניס! ועל-כן עליהם להזדרז ולמצוא מקורות עצמיים למימון הקרקע.³²

במקרה אחר, קיבוץ רמת-הכובש מימן בעצמו רכישת 500 דונם ראשונים אך היה זקוק ל-500 נוספים וכיוון שלא יכול היה לממן את רכישתם, פנה למרכז החקלאי בבקשת סיוע.³³ הרצפלד ענה לו שאומנם המרכז החקלאי יעשה כל מאמץ לסייע בהשגת השטח הנוסף, אך על הקיבוץ "לאחוז בכל האמצעים בכדי להשיג את הסכום הזה בימים הקרובים".³⁴ ופקיד אחר של המרכז החקלאי אף התרה בהם: "אכן, הוספת השטח אינה מובטחת כל זמן שלא תכניסו את הסך – 520 לא"י... קבלתם על עצמכם לשלם את הסך הזה... עד היום לא קבלנו עוד מכם כל

30 הוועד הארצי לקרן קימת לישראל – הוועדה להתיישבות עובדת סיכום תרומות ההתיישבות העובדת בתשט"ז, ארה"ע IV-235-5-2066.

31 דו"ח קק"ל לוועד הפועל של ההסתדרות הציונית, 27.3.35, ארכיון מפא"י, 4-6-1935-370.

32 הרצפלד אל ועד המושבים והארגונים, 24.1.1934, ארה"ע, IV 235-3-1238.

33 'בנקובר, מזכירות קיבוץ רמת-הכובש, אל המרכז החקלאי (כנראה 24.5.29), תיאור פגישה בין באי-כוח המרכז החקלאי: קולר ושרייבר, לבין באי כוח הקיבוץ: שחטר, סירני ובנקובר, ארכיון רמת-הכובש, חטיבת "תולדות" ו', מיכל 1, תיק 1.

34 הרצפלד אל קיבוץ "הכובש", 25.5.29, ארכיון רמת-הכובש, חטיבה "תולדות" ו', מיכל 1, תיק 1.

תשובה. הזדרזו, איפוא, חברים וסדרו את הכסף בהקדם, כדי לאפשר את הבטחת ההוספה של הקרקע".³⁵

בזכרונותיהם כותבים ותיקי רמת הכובש:

"ההתיישבות באזור המטעים הייתה משאת-נפשה והמטרה הריאלית של הפלוגה, מטרה שעמדה לנגד עיני החברים תמיד. הפעולה ההתיישבותית הזעומה של ההנהלה הציונית שללה כל אפשרות ש"הכובש" יגיע בקרוב לתורו בהתיישבות. לפני יותר משנתיים העמיד הקבוץ המאוחד לדיון בהסתדרות את שאלת הקרקע להתיישבותנו

כשאלה דחופה. אולם בתנאי אותן שנים לא היטו אופן לתביעתנו זו. פעולה כספית מיוחדת על ידי הקבוץ אפשרה השגת 500 לא"י כהלוואה לקק"ל לרכישת 500 דונם קרקע ל"הכובש" בקרבת כפר-סבא. בכירורים שהיו בפלוגה בהשתתפות המזכירות, הוחלט לדרוש שטח התיישבות ל-60 משפחות. הושג סכום נוסף של עוד 400 לירות, והשטח שהועמד לרשות "הכובש" גדל עד 1000 דונם".³⁶

**"אחת הדרכים
המקובלות לקדם
את השגת הקרקע
להתיישבות הייתה
פניית המתישבים
לחברת הכשרת
הישוב כדי להזמין
אצלה שטח קרקע,
תוך תשלום דמי
הקדימה לבעלי
הקרקע הערבים".**

"חלוציות" מול בעלות על הון

אין להסיק מהדברים האמורים שאמצעים בלבד הספיקו על-מנת להעלות גופים להתיישבות. בדרך-כלל נדרשו תנאים נוספים כמו הכשרה חקלאית וכושר התמדה בתנאים קשים. אי-לזאת ניכרה שניות ביחס המוסדות לגופים בעלי האמצעים. לא פעם הללו היו חדשים בארץ ונחשדו באי-התאמה לאתגרים החלוציים.³⁷ לכך נוסף הדימוי השלילי

35 צ' שרייבר, המרכז החקלאי, אל פלוגת הקיבוץ-המאוחד "הכובש", 26.6.29, ארכיון רמת-הכובש, חטיבת "תולדות" ו', מיכל 1, תיק 1.

36 א' אבולניק, י' בנקובר, וע' פורת, ימי רמה, פרקי רמת הכובש, הוצאת מערכות, עמ' 47-48.

37 דוגמה לכך היא היחס לו זכה ארגון עולי-יוון שנחשב לא די חלוצי לאתגר ההתיישבותי ולכן לא ניתן לו להתיישב בעמק בית-שאן שבאותה עת עמד בין האזורים שבראש סדר העדיפות הלאומי. רק משנמצאה הקרקע בשרון הועלה לשם הארגון ללא תור, בזכות כספו – פרוטוקול של ישיבת המרכז החקלאי, 15.10.35, ארה"ע, IV-235-1-47; פרוטוקול ישיבת מזכירות תנועת המושבים, 10.10.35, ארה"ע, IV-307-2-1.

שיוחס ליישובי ההון הפרטי הזעיר, שהקימו ישובים על קרקע פרטית בשנות העשרים ובמספר מקרים לא הצליחו לעמוד בקשיים הכלכליים ובתנאי החיים. הפועלים חסרי ההון נחשבו, לעומת זאת, "חלוציים" יותר. יוחס להם דימוי של חיילים בשירות הלאום הנכונים לכל קריאה להתיישב באזורי ספר ובאתרים קשים להתיישבות, מטעמים אידיאולוגיים של "כיבוש המולדת". יחד עם זאת, ניתן אולי לייחס להם גם עמדת מיקוח נמוכה בעטיו של המחסור במשאבים, שלא איפשר להם בחירת אתרים נוחים להתיישבות, אלא חייב אותם לציית לדרישות הלאומיות.³⁸

למרות התכונות ה"חלוציות" שיוחסו לחסרי ההון, נטו המוסדות הציוניים בכלל זאת לאמץ בעלי אמצעים, אם היו בעלי הכשרה חקלאית כלשהי. הללו נדרשו להעמיד את כל כספם לטובת ההתיישבות. אברהם גרנובסקי אף המליץ לטפח סוג זה של אנשים שנחשבו בעיניו "חומר רצוי מאד לארץ-ישראל", על-אף "גילם המתקדם וכובד תנועתם". הוא המליץ להתאמץ ולחפש מתיישבים כאלו, להעלותם ארצה, לבוא לעזרתם, לנהלם ולארגנם, גם אם הם חסרים הכשרה חקלאית.³⁹ אגב, ברוח זו פיתחה קרן קימת שיטת גיוס כספים בראשית שנות ה-40 – רכישת קרקעות בשותפות עם בעלי הון פרטי.⁴⁰ הייתה זו השקעה בטוחה עבור הקונים, שלא חייבים היו לעלות להתיישבות, אלא אם רצו בכך. התוכנית זכתה להצלחה מרובה.⁴¹

הגישה האוהדת כלפי בעלי הון שאינם מקרב הפועלים מסבירה, אפוא, את השקפת המוסדות הלאומיים כאשר לחובת הסיוע הכספי גם על-ידי פועלים חסרי הון. אך לא כך ראו זאת התנועות המיישבות. בעיניהן היסוד ה"חלוצי" וההכשרה המוקדמת היו עדיפים על פני בעלות על הון. לא יפלא, לכן, שהן התנגדו לנוהג לחייב את המועמדים להתיישבות בתשלומים כלשהם על הקרקע. לדעתם, עמד נוהג זה בסתירה לאחד מהרעיונות בבסיס תורתה של קרן קיימת – לפתור את המתיישבים

38 וראה על כך בהרחבה: מיכל אורן-נורדהיים, השפעת מימון, לעיל הערה 12.

39 גרנובסקי, לשאלות התיישבותנו, הוצאת "מסחר ותעשייה", חברה להוצאות ולתערוכות בע"מ, ת"א, תרפ"ז, עמ' 23 ואילך.

40 מדיניות קרקעית עברית, עמ' 217-218.

41 ראו לדוגמה: "תזכיר: תכנית שתוף הון פרטי ברכישת קרקע בא"י ע"י קק"ל בע"מ", 22.1.41, אצ"מ, KKL5 תיק 11787.

הרכשת וגם חכרת: תרומת ההתיישבות העובדת למימון רכישת קרקעות קק"ל

מכל חוב עבור הקרקע כדי שיוכלו להתמסר לחקלאות בלבד. תנועת המושבים, למשל, ובמיוחד צבי יהודה שעמד בראשה, התנגדה באופן עקרוני להשתתפות במימון הקרקע כתרומה. לכל היותר הסכים צבי יהודה, בלית ברירה, למסירת כספים כדמי־חכירה למפרע.⁴² הרצפלד, שהיה מפוכח יותר, גער בצבי יהודה שכך הוא מונע ממושבים לעלות לקרקע ושגם הקיבוצים שילמו לא מעט. בלי השתתפות בתרומות, דמי־חכירה למפרע והלוואות לזמן ארוך, סיכם הרצפלד, לא ניתן יהיה להגיע להתיישבות.⁴³

**"עד מחצית שנות
ה־30 פעלו בארץ
גופים פרטיים רבים
להקמת ישובים או
משקים**

אופני ההשתתפות ברכישת הקרקע

**אינדיבדואליים על
קרקע פרטית".**

סוגי הסדרי המימון היו שונים. היו תשלומים שנמסרו כתרומות ממש, אחרים כהלוואות שנתנו הגופים לקרן קימת לזמן ארוך ובמקרים רבים אחרים הפכו הלוואות

אלה לדמי־חכירה למפרע. באופן מפתיע, כל סוגי המימון הללו כונו על־ידי קרן קימת "דמי השתתפות ברכישת קרקע", למרות, שלכולם היה ברור – לקרן קימת ולמתיישבים – שהאידיאל של אדמות הלאום אינו מתיר בעלות פרטית ושאין במסירת הכסף, גם אם כתרומה, משום תביעת חלק בבעלות. שהרי, עקרונות קרן קימת ועקרונות ההתיישבות העובדת קבעו נחרצות שהקרקע אינה שייכת למתיישבים והם משלמים עליה דמי־חכירה. כך קרה שגם לאחר שישוברים מימנו את עלות הקרקע או חלק ממנה, הם שילמו דמי־חכירה טבין ותקילין. לימים, בשנות ה־50, כאשר התעורר חשש שמא המילים "דמי השתתפות" יתפרשו כמבטאות שותפות בבעלות, שונה המונח ל"דמי־חכירה ראשוניים".⁴⁴ אולם, לפחות בחלק מהמקרים זו טעות, כיוון שחלק מהסכומים אותם שילמו הישובים היו אכן השתתפות ברכישת הקרקע ואילו רק חלק מהכספים המשולמים היו דמי־חכירה למפרע. אך חלוף השנים השכיח עובדה זו.

42 ועד המושבים למרכז החקלאי, 13.2.35, ארה"ע 1238-3-235. IV.

43 הרצפלד בוועידת תנועת המושבים (1936?), ארה"ע 1238-3-235. IV.

44 אלכסנדר פוזנסקי, "בתום יובל החכירה", קרקע, קובץ עיונים לציון 80 שנה לקרן קימת, יולי 1983, עמ' 102-100.

ישובים רבים מימנו את רכישת הקרקע כולה, או חלקה, בחסכונות שחסכו בעמל רב בעובדם כפועלים במושבות ובערים, לפני עלייתם לקרקע. לעיתים, בעלי רכוש כלשהו כמו בית או קרקע נאלצו למכור אותו בשל האיסור לפי עקרונות ההתיישבות העובדת. גופים אחרים, חסרי הון לחלוטין, גייסו תרומות עצמאיות, בדרך-כלל בארצות מוצאם. מושב צור-משה, למשל, גייס ב-1927 10,000 לא"י באמצעות ההסתדרות הציונית ביוון למטרה מפורשת של הקמת ישוב לעולי יוון.⁴⁵ בכסף זה נרכשו 1,038 דונם שהיוו את המשבצת המקורית של המושב.⁴⁶ זה היה המקרה גם בכפר-נטר, כאשר יהודים מצרפת מסרו לקרן קימת 800,000 פרנק לרכישת קרקעות למושב.⁴⁷ המושב כפר גדעון קיבל התחייבות מקרן קימת לקבל 5,000 דונם אך היא הטילה עליו את "החובה המוסרית לסייע לסידור התעמולה" לגיוס כספים מציוני ארץ מוצאם.⁴⁸ גיוס כספים באמצעות ההסתדרות הציונית של ארץ המוצא התבקש גם במקרה של קיבוץ חדש של יוצאי טרנסילבניה שעמד לקום ב-1939, בשם "גבעת השומר". חברי הקיבוץ הציעו לקרן קימת לערוך מגבית בקהילת ארץ מוצאם, תחת הסיסמה: "יישוב קיבוץ טרנסילבני בגליל". ציוני ארץ זו ידועים היו בתרומותיהם הגבוהות לקרן קימת, ותקוות המתישבים הייתה שתוך שלוש שנים ייאסף סכום של 2,000 לא"י.⁴⁹ עבור הקמת קיבוץ "כפר המכבי" הטילה קרן קימת על הסתדרות "המכבי" העולמית לאסוף תרומות לקניית קרקע. תוך שנתיים אספה זו 5,000 לא"י וקיבלה על עצמה לאסוף בשנתיים שלאחר מכן עוד 10,000 לא"י.⁵⁰

הכספים הושקעו בשלושה תחומים: ברכישת הקרקע; בהכשרה הראשונית של הקרקע שנעשתה בזמן "עליית הכיבוש"; ובהוצאות פיתוח הקרקע לאורך השנים. מלבד זאת מימנו המתישבים את עלות ההתיישבות עצמה (הבית, המשק החקלאי והאינוונטר), באמצעות האשראי שקיבלו מהסוכנות היהודית. הוצאות אלה היו

45 "שאלות התיישבות בתנועת המושבים, מתוך תזכיר למרכז החקלאי", הפועל הצעיר, 20.7.37, גיליון 42-41.

46 פרוטוקולים של תנועת המושבים, 1.8.37, ארה"ע, IV-307-2-514.
47 תלמים, תמוז תרצ"ח, עמ' 7.

48 זכרון דברים בין כפר גדעון, 24.4.22, אצ"מ, S15-22052.

49 קיבוץ "גבעת השומר" ללשכה הראשית של קק"ל, 3.7.39, ארה"ע, IV-235-1-1131.

50 דו"ח קק"ל לועד הפועל של ההסתדרות הציונית, 27.3.35, ארכיון מפא"י, 4-6-1935-370.

הרכשת וגם חכרת: תרומת ההתיישבות העובדת למימון רכישת קרקעות קק"ל

גבוהות בסכום משמעותי מהשתתפותם במימון הקרקע וההכשרה⁵¹ וגרמו למעמסה כבדה ביותר שעייכבה את התפתחות המשק לשנים רבות. אולם, בניגוד לרכישת הקרקע והכשרתה, מימון זה חל מלכתחילה על המתיישבים. בניגוד לקרקע נחשבו הבית, המשק והאינוונטר כהשקעות פרטיות של חוכרי המשק ובעת העברת המשק מחוכר למשנהו, קיבל המעביר את כל השקעותיו. אי-לכך, המתיישבים לא העלו

**"ההתיישבות
העובדת ושלמת
ברצון ובשמחה
את ההלוואה
ההתיישבותית".**

כל תביעה להסיר מהם את נטל מימון ההתיישבות, אלא לכל היותר להקל עליהם את תנאי החזר האשראי. ולהיפך, כשמלאו לקיבוץ עין-חרוד 15 שנה והוא הצליח לעמוד בהחזר הראשון, על-סך 623 לא"י, של ההלוואה שקיבל בזמנו מקרן היסוד, כתב שלמה לביא, ממייסדי הקיבוץ:

"הנני לבשר לכם שביום חגגנו זה הננו מוציאים לפועל

את החלטתנו התקיפה לסלק השנה את התשלום הראשון של המלווה שקבלנו מקרן היסוד... חברים... הידעתם שההתיישבות העובדת היא הראשונה בארץ המשלמת ברצון, בשמחה ובהכרה כזאת, את ההלוואות ההתיישבותיות שלה? תשלום צ'ק זה מפאר את חגגנו והוא משנה שמחה לנו גם בימים טרופים אלה. זכינו והזכות היא גדולה מאד. תל-יוסף הייתה ראשונה. תבורך על זאת. ולפי מיטב ידיעותי אוכל להודיע שכל המשקים של התיישבותנו, אשר הגיע זמנם לפרוע מחובם לקרן היסוד, מתכוננים לפרוע וכמותנו — מתוך שמחה ומתוך הכרה..."⁵²

השתתפות ברכישת הקרקע

אחת הדרכים המקובלות לקדם את השגת הקרקע להתיישבות הייתה פנייה עצמאית

51 לפי המפתח שקבעה המחלקה להתיישבות, עלות התיישבות כל משפחה ב-1935 הייתה כ-475 לא"י, שמהן צריך היה כל מתיישב להשתתף מראש ב-100 לא"י וכל היתר קיבל כהלוואה. דו"ח קרן היסוד ממרץ 1935 מוסר נתונים על חובות הישובים על ההשקעות בהתיישבות עצמה. למשל, קבוצת כנרת שילמה 10,699.400 לא"י, ודגניה א' 8,119.100 לא"י. באופן דומה מציין המסמך נתונים על ישובים רבים שקיבלו הלוואות בסדרי גודל כאלה — דו"ח קרן היסוד אל הועד הפועל הציוני, מרץ 1935, ארכיון מפא"י, 370-1935-4-6.

52 יומן משק עין-חרוד מס' 226, כד' באלול תרצ"ו, ארכיון מפא"י, 52-1936-4-2.

לחברת הכשרת הישוב, שעד מחצית שנות ה-30 הייתה הגוף העיקרי שעסק ברכישת קרקעות, גם לקרן קימת, וכביכול ל"הזמין" אצלה שטח קרקע, תוך תשלום דמי-הקדימה לבעלי הקרקע הערכים. את היתרה שילם הגוף המועמד בזמן רישום הקרקע במשרדי הטאבו.⁵³ לא פעם התריעה החברה בפני גוף זה או אחר שאם לא ישליש את התשלום לידיה, היא לא תסיים את עסקת הרכישה, כביכול אינטרס רכישת הקרקע היה נחלתו של המתיישב בלבד ולא אינטרס לאומי שהיה מונח בבסיס פעולות החברה. לאחר סיום רכישת הקרקע, הייתה הקרקע עוברת מרישום על שמה של חברת הכשרת-הישוב לרישום על שם קרן קימת, ללא ציון שמו של הגוף המתיישב בטאבו, אלא כחוכר. דוגמה להשתתפות גוף ברכישה על-ידי הכשרת הישוב היא קיבוץ השומר הצעיר ג' בחיפה, ש"הזמין" 500 דונם באזור קקון בשרון והבטיח לשלם 1,000 לא"י מיד, 400 לא"י בעת העברת השטח ועוד 1,400 לא"י לאחר מכן. ס"ה - 2,800 לא"י בתוספת ריבית.⁵⁴ במקרים אחרים יזמו הגופים המועמדים להתיישבות רכישת קרקע בעצמם אך מימנו אותה יחד עם קרן קימת. כך, חברי מושב מוצא עילית, עם עלייתם לקרקע ב-1934, השתתפו ברכישת 200 דונם במחיר 1,250 לא"י אותם העבירו על-שם קרן קימת. לאחר מכן הם ביקשו מהקרן לרכוש עבורם 120 דונם נוספים, במחיר 1,440-1,800 לא"י.⁵⁵ בפועל נרכשו 40 דונם והמתיישבים השתתפו ברכישה ב-25 לא"י כל אחד.⁵⁶ גם קיבוץ גן שמואל יזם תוספות קרקע לשטחיו כמו 127 דונם שנרכשו ביוזמתו על-ידי קרן קימת בשנת 1942 בעלות של 25 לא"י לדונם. הקיבוץ שילם 3 לא"י לדונם.⁵⁷ ב-1946 קנתה קרן קימת 45 דונם נוספים עבור הקיבוץ, כאשר הפעם מחיר הדונם היה 70 לא"י. הקיבוץ השתתף בשליש מהמחיר. לאחר-מכן קנתה הקרן פרדס בן 90 דונם במחיר 180 לא"י לדונם, מהם שילם גן-שמואל את מחצית המחיר.⁵⁸

53 הרצפולד לחנקין, 7.5.30, ארה"ע, IV-235-3-216.

54 רוטשטיין חיים ולמפרט פישל מקיבוץ השומר הצעיר ג' בחיפה לחנקין, אין תאריך, ארה"ע, 217-IV-235-3.

55 הרצפולד אל קק"ל, 15.5.34, ארה"ע, IV-235-3-1220.

56 פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל, 8.8.38, אצ"מ, 10 KKL.

57 פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל, 24.3.42, אצ"מ, 10 KKL.

58 פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל, 14.5.46, אצ"מ, 10 KKL.

חברי מושב כפר-סירקין, שהחל דרכו כארגון של 200 משפחות פועלים (חלקן מעולי גרמניה), רכשו 1,000 דונם במחיר 17 לא"י לדונם. כל פועל שילם 8-9 לא"י לדונם ואת היתרה שילמה קרן קימת. בהרצאה של ברל כצנלסון ב-1936 על תלאות ההתיישבות, הוא הביא מושב זה כדוגמה והוסיף: "לא היה קל להכניס לקרקע שלא תהיה שלהם סכומים כאלה מחוץ לבניין וכו'".⁵⁹

**"לולא תרומתם
הכספית העצומה
של האמת"שבים לא
הייתה קק"ל יכולה
לרכוש חלק
מקרקעותיה".**

היו מקרים בהם נמסרה לקרן קימת קרקע שנרכשה בידי גוף מסוים טרם עלייתו לקרקע. למשל, ב-1930, קבוצת רוזוב (גן הדר) מאמריקה, מסרה במתנה לקרן קימת 60 דונם עבור קבוצת הנוער העובד. כמו כן היא הבטיחה 40 דונם נוספים אם הקרן תרכוש 400 דונם עבור הקבוצה. הקרן העדיפה לקנות רק 170 דונם ולקבל במתנה 20 דונם מתוך ה-40.⁶⁰ גם קיבוץ עין-גב השיג קרקע בכוחות עצמו ומסרה לקרן קימת.

קבוצת "בתלם" שהקימה את הקיבוץ עבדה במפעלי חברת "קדמת כנרת" ובחווה ביניהן הוסכם שבתמורה תקצה החברה לקבוצה 250 דונם מקרקעותיה. מכאן שחברי עין-גב רכשו בעלות על 250 הדונם באמצעות עבודתם. את הקרקע הם מסרו כמוכר לקרן קימת.⁶¹

קשרים דומים בין קיבוץ לגופים חיצוניים למערכת היו בין קיבוץ שדות-ים לבין הכנסייה היוונית-אורתודוקסית. בסוף ספטמבר 1943 נחתם ביניהם חוזה על חכירת שטח בן 40 דונם ובו באר מים שסיפקה 70 מ"ק לשעה. החוזה נערך לשלוש שנים עם אופציית חידוש. כמו כן התקשר הקיבוץ עם עבד אל-רחמן חסן אל-טפאל תמורת הזכות שקיבל ממנו לעיבוד השטח ורכישת מחצית מנוע השאיבה בכאר המים שהייתה רכוש הפרטי, תמורת 500 לא"י. בנוסף שילם הקיבוץ 100 לא"י לטיפול בענייני קרקע וטיפול היחסים עם ערביי הסביבה, כדי לרכוש עוד קרקעות עבור קרן קימת.⁶²

59 הרצאה של ברל כצנלסון, 1.3.36, ארכיון מפא"י, 133-1933-4-6.

60 אטינגר ללשכה הראשית של קק"ל, 12.11.30, אצ"מ, 5 KKL, תיק 4519.

61 ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 10.7.35, ארכיון מפא"י, 12-1935-401-2.

62 שדות-ים לויץ, 4.10.1943, אצ"מ, KKL5 13804.

גם לאחר קום המדינה המשיכו ישובים לרכוש קרקעות ולהעבירן על-שם קרן קימת או להשתתף ברכישה יחד עם הקרן ומ-1960 נעשה הדבר באמצעות מינהל מקרקעי ישראל. כך למשל, מושב כפר יעבץ נזקק, להשלמת משבצתו, לרכישת 47 דונם שהוצעו לו במחיר 1,050 ל"י לדונם. המועצה האזורית הדר השרון ביקשה בשמו מהמינהל להשתתף בכ-75% מעלות הקרקע והקרקע תירשם על-שם קרן קימת.⁶³ המינהל השיב שיהיה מוכן להשתתף בסכום של 500 ל"י לדונם בלבד.⁶⁴ ובמקרה של הקיבוצים מענית ומשמרות, בשנת 1966 יזם הרצפלד עסקת קניית קרקע פרטית עבורם ממשה קאופמן מאנגליה. המינהל שילם 18,767.81 ל"י, מענית – 2,150 ל"י ומשמרות – 6,250 ל"י.⁶⁵

השתתפות בהכשרת הקרקע

תחום שני היה מימון העבודות הקשורות בעלייה לקרקע, הכנתה לעיבוד ראשוני, ביצוע פרצלציה, רישום הקרקע, מימון שכר העבודה עבור חברי חיל החלוק ("פלוגת הכיבוש") ושמירת הקרקע. עניין השמירה היה מחויב המציאות. קרן קימת חייבה את גרעיני ההתיישבות לשמור על השטחים הנרכשים כדי למנוע חזרת ערבים ועימותים עמם. ללא שמירה זו, לא היה ערך לרכישת הקרקע ולמעשה שמרו חברי "פלוגת הכיבוש" על הקרקע למען בעליה – קרן קימת – כאשר, כאמור, לא תמיד זכו להתיישב באתר אותו כבשו.

מימון עבודות אלה חל באופן רשמי על בעלת הקרקע – קרן קימת, אך לא פעם נאלצו המתישבים לממן אותן. מושב בית הלל השקיע 2,500 ל"א"י ב"כיבוש" אתר התיישבותו.⁶⁶ לטענתו, לא רק שהוא לא קיבל מהמוסדות המיישבים שום כיסוי להוצאות העלייה והכיבוש, אלא גם האדמות שקיבל היו רחוקות מהישוב ומפוצלות, ללא הכשרה קודמת. אי-לזאת, העיבוד גזל ימי עבודה רבים והיבולים הראשונים היו זעומים. ברית פיקוח הקואופרציה אישרה במאזן הכלכלי שביצעה עבור הישוב, שגירעונותיו בסכום של 3,736 ל"א"י נוצרו בגין הוצאות הכיבוש. המושב דרש מקרן

63 א' הרצפלד אל ש' שמיר, מנהל ממ", 19.3.65, ארה"ע, א' 3836-5-235-IV.

64 ר' אלוני, סמנכ"ל ממ", אל ח"כ הרצפלד, 7.4.65, ארה"ע, א' 3836-5-235-IV.

65 הרצפלד אל משרד האוצר, אגף מטבע חוץ, 26/10/66, ארה"ע, א' 3835C-5-235-IV.

66 בית הלל להרצפלד, מרשק ודיין מהמרכז החקלאי, כנראה 19.8.45, ארה"ע, א' 1787-1-235-IV.

קימת את ביצוע ההכשרה המלאה שתכלול חריש עמוק, ניקוז, יישור וסתימת תעלות, כך שהקרקע תצלח לעבודה חקלאית, וכן שהיא תכסה את הגירעון באופן חלקי ואת היתר תיתן כהלוואה ל-25 שנה.⁶⁷ קרן קימת התפשרה עם המושב על ביצוע פעולות שהיא הסכימה שהן מחובתה כגון ניקוז, אך היא סירבה לבצע את החריש העמוק ויישור השטח וכן סירבה לממן את הגירעון שנוצר במושב כתוצאה

מעלויות ההכשרה.⁶⁸ כאשר קבלו על סירוב קרן הקימת ציינו נציגי בית-הלל שזו נורמה קבועה בכל הישובים "שמשקים רבים השתתפו מהכנסותיהם בבניין משקם מבלי שהשקעות אלו הוחזרו להם".⁶⁹ הרצפלד הסכים עמם וקבל אף הוא באוזני המוסדות על כך שבית הלל נאלץ לשאת בהוצאות העלייה

והכיבוש,⁷⁰ דבר שאינו חלק רשמי מההוצאות החלות על גוף העולה להתיישבות. גם ארגון חרות (לימים מושב בית-חרות) שילם הוצאות גבוהות במיוחד – כ-6,000 לא"י עבור עיבוד השטח, מדידות טופוגרפיות, פרצלציה, חפירת באר ואינסטלציה. זאת, בנוסף להשתתפות במימון רכישת הקרקע בסך 4,850 לא"י.⁷¹ הוצאות רישום הקרקע בספרי האחווה חלו באופן עקרוני על קרן קימת, כבעלת הקרקע. לרישום קדם ביצוע הסדר מקרקעין שעשתה ממשלת המנדט ושעלותו חלה על בעלי הקרקעות. אולם, קרן קימת הטילה את העלות על הישובים שעל אדמותיה בתואנה שההסדר חשוב עבורם לקביעת מעמדם כחוכרים! באופן זה היא דרשה מכפר ויתקין 74 לא"י, מכפר חיים 35 לא"י ועוד סכומים שונים מישובים רבים, שהיוו 50% מעלות ההסדר.⁷²

67 בית הלל לקק"ל, 9.7.46, ארה"ע, IV-235-1-1787.

68 קק"ל לבית הלל, 18.7.46, ארה"ע, IV-235-1-1787.

69 בית הלל להרצפלד, מרשק ודיין מהמרכז החקלאי, כנראה 19.8.45, ארה"ע, IV-235-1-1787.

70 הרצפלד לולמן פרטקין, 6.8.46, ארה"ע, IV-235-1-1787.

71 חברת הכשרת הישוב למרכז החקלאי, 9.12.29, ארה"ע, IV-235-3-216; קק"ל להרצפלד, 12.8.30, ארה"ע, IV-235-3-216; ארגון חרות להתיישבות באזור המטעים לאוסישקין, קק"ל, 29.10.39, ארה"ע, IV-235-3-216. במקום אחר ציין הארגון שהוא השקיע 3,130 לא"י בהקמת מכון מים, הנחת צינורות, שרטוט מפות, תיכון תוכניות, ביצוע חריש עמוק על 400 דונם ויישור שטח של 280 דונם – תזכיר: "ארגון חרות" א", 8.6.31, ארה"ע, IV-235-3-172.

72 קק"ל ליישובי עמק חפר, 8.11.36, אצ"מ, 5 KKL תיק 8615; ארגון יישובי עמק חפר ללשכה הראשית של קק"ל, 19.11.36, שם; ויץ לארגון יישובי עמק חפר, 2.12.36, שם.

גם לאחר קום המדינה המשיכו הישובים להכשיר על חשבונם קרקעות שקיבלו מקרן קימת או ממנהל מקרקעי ישראל. הקרקעות שקיבלו היו חסרות משמעות כלכלית ללא ההכשרה הראשונית והם דרשו שבעל הקרקע הוא שיבצע אותה, טרם שיתחיל לשלם דמי-חכירה. משקי עמק הירדן (כנרת, דגניה א', דגניה ב', בית-זרע ואפיקים), למשל, נדרשו בשנת 1955 לשלם את מחיר סיקול 4,000 הדונם של הכפר הנטוש עולם, בעלות של 20 ל"י לדונם. המצוקה הכספית בה נמצאו משקים אלה הובילה לפשרה: משרד העבודה (מע"צ) מימן 8,500 ל"י בצורת 3,400 ימי עבודה והמשקים מימנו 24,000 ל"י לסיקול 1,200 דונם. קרן קימת לא התנערה מאחריותה להכשרת הקרקע, אך סירבה להשתתף בסיקול בנימוק של חוסר כסף. לאחר מכן נפנו לסקל 1,500 דונם נוספים שהיו אף קשים יותר לעבודה (35 ל"י לדונם) וכן נדרש סיקול נוסף ל-800 דונם מתוך 1,200 הדונם הקודמים. סך-הכל העלות הנדרשת הייתה 59,200 ל"י.⁷³

השתתפות בפיתוח הקרקע והעלאת ערכה

ההשתתפות בפיתוח הקרקע סייעה להעלאת ערכה עבור בעליה. למשל, באמצעות הנחת רשת השקיה והתאמתה לעיבוד אינטנסיבי. בהתקנת סידורים אלה היו כרוכות השקעות גבוהות ביותר ואף אם נלקחו בחשבון בעת העברת זכות חכירה, הרי עליית ערך הקרקע נזקפה לזכות בעליה. פעמים רבות נאלצו המתיישבים לממן קידוחים וכריית בארות, בניית בריכות אגירה, הקמת מכוני מים והנחת צינורות השקיה. קבוצת שילר השתתפה בהנחת רשת ההשקיה שעלתה 4,788.282 לא"י⁷⁴ ב-150 לא"י שנתנה כתרומה לקרן קימת ועוד 200 לא"י כהלוואה למשך שנתיים.⁷⁵ קיבוץ כרית (כפר-מנחם) שילם 200.901 לא"י עבור רשת ההשקיה.⁷⁶ הקיבוצים אבן יצחק, דליה, עין השופט, רמת השופט וריחניה השתתפו בהקמת מפעל המים לאזור רמת מנשה, שעלה כ-140,000 לא"י ומימנו אותו הסוכנות,

73 א' האפט, ראש המועצה האזורית עמק הירדן, אל נחמני, קק"ל, טבריה, 19.1.55, ארה"ע א'1976-5-IV-235.

74 תאור פרשת הקרקע של קבוצת שילר, 19.4.1946, ארה"ע, IV-235-1-1767.

75 ישיבת דירקטוריון קק"ל, ח' טבת תרפ"ח, אצ"מ, KKL10.

76 קיבוץ השומר הצעיר "כרית" אל המרכז החקלאי, 2/38, ארה"ע, IV-235-1-608.

הרכשת וגם חכרת: תרומת ההתיישבות העובדת למימון רכישת קרקעות קק"ל

קרן קימת ו"מקורות". הישובים נדרשו להשתתף ב־5,000 לא"י בצורת ימי עבודה בהקמת המפעל.⁷⁷

עליית ערך אדמות הלאום אינה רק תוצאה של הכשרה ראשונית והכנת תשתית השקיה וכדומה, אלא גם תוצאה של שיפור הנגישות לישוב. כבישי גישה שנסללו אל הישובים או כבישי חיבור כיניהם מומנו בחלקם על־ידי הישובים עצמם.

**"היו מקרים של
מסירת מתקנים
שהוקמו או נרכשו
בידי המתישבים
לבעלות קק"ל".**

על עליית ערך הקרקע בעקבות עבודות ההכשרה והפיתוח שמומנו, בחלקן, על־ידי הישובים, ניתן ללמוד מהמקרה של תוכנית ניקוז אדמות משקי עמק הירדן, בשל המליחות המתגברת, בעלות של 30,000 לא"י. המשקים תבעו את השתתפות קרן קימת, בטענה שזו הקרקע שלה והם רק במעמד של חוכרים. קק"ל מצדה טענה שהמליחות נגרמה מהעיבוד במשך השנים. כלומר, הקרן אישרה בכך שבמועד מסירת הקרקע אכן חלה עליה חובת ההכשרה ומסירת קרקע כשירה לעיבוד ואילו כעת, במשך השנים, חלה החובה על המתישבים. במקרה של משקי עמק הירדן הסכימה בסוף הקרן להשתתף רק במתן הלוואה של 60% ל־10 שנים בריבית נמוכה. אך היא הוסיפה שלא רק שלא תממן את טיוב הקרקע, אלא לאחר סיום הפרויקט היא תעריך מחדש את שווי הקרקע כדי לעדכן את דמי החכירה בהתאם למצב המשופר של הקרקע!⁷⁹

גם בתחום זה של הכשרות הקרקע, כבתחום רכישות הקרקע, היו מקרים של מסירת מתקנים שהוקמו או נרכשו בידי המתישבים לבעלות קרן קימת. כפר מל"ל הסכים בזיכרון דברים שנחתם בינו לבין קרן קימת למסור "את הצינור העובר במושב, בתור קניין עולם לקק"ל, מבלי לבקש בעד זה תשלומים או

77 פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל, 18.2.48, KKL10.

78 זכרון דברים בישיבה שנערכה בלשכה הראשית של קק"ל, 15.8.38, ארה"ע, IV-235-1-1310.

79 זכרון דברים (על סמך דיון בדירקטוריון קק"ל), 30.12.47, אצ"מ KKL10.

פיצויים". כמו כן הקנה המושב לקרן קימת את הברכה המשותפת לו ולמושבה עין-חי כקניין עולם, לפי אותם תנאים.⁸⁰

שיעור השתתפות הישובים במימון רכישת הקרקע ופיתוחה

מהמסמכים הקיימים בידינו לא קל להעריך את שיעור ההשתתפות במימון רכישת הקרקע ופיתוחה בכל הישובים. לשם כך אנו זקוקים לעדויות בדבר עלות האתר הנרכש, או לפחות העלות הממוצעת באזור המדובר וכמועד הרכישה. כך גם נדרשת ידיעת סכום ההכשרה ויתר העלויות הנלוות. אולם, חלקיות המידע המצוי מקשה על החישובים. ניתן אומנם לאמוד את שיעור ההשתתפות באמצעות אקסטרוולציה שתתבסס על מידע מפורט שקיים בחלק מהמקרים, אולם, בשלב זה של המחקר עדיין חסרים נתונים רבים להשלמת התמונה. אבל כדי לקבל תמונה מוחשית של שיעור ההשתתפות נבחן שני מקרים בהם הנתונים הקיימים הספיקו לביצוע אומדנים.

ארגון ארשוף, אחד מהארגונים שהקים את מושב רשפון, שילם בשנות ה-30 כ-3,860 לא"י עבור הקרקע,⁸¹ ועוד כ-550 לא"י להסדרת הקרקע (רישום, שמירה, פרצלציה, גידור וכדומה).⁸² שטח המשבצת הראשונית שרכש ומסר לקרן קימת היה כ-1,000 דונם ומחיר הקרקע בסביבה באותה עת היה 10-13.5 לא"י לדונם. מכאן שהקרקע עלתה בין 10,000-13,500 לא"י. מחצית הסכום שמסר ארגון ארשוף ניתן כתרומה ומחצית כדמי חכירה למפרע.⁸³ מאוחר יותר החזירה קרן

80 זיכרון דברים בין קק"ל לכפר מ"ל, 22.1.28, אצ"מ, KKL5-3168/1.

81 קיימות גרסאות שונות לעניין זה: צ' קלין, מחלקת הכספים של קק"ל, לארשוף, 18.10.38, אצ"מ, KKL5/9887; צ' קלין למרכז החקלאי, 17.1.39, שם; ארשוף לקק"ל, 23.10.38, שם; הרצפלד לארגון הדר, 13.6.34, ארה"ע, IV-235-3-162; ז' מסחרי לקק"ל, 27.8.39, ארה"ע, IV-235-1-592a; ז' מסחרי לקק"ל, 27.8.39, שם; רוחני ל"ניר", 13.1.39, ארה"ע, IV-235-1-733; קק"ל להרצפלד, 8.3.35, הסכם בין הרצפלד וקק"ל, 11.6.34, ארה"ע, IV-235-3-37; קק"ל להרצפלד, 8.3.35, הסכם בין הרצפלד וקק"ל, 11.6.34, שם; ארשוף למרה"ח, 21.12.38, ארה"ע, IV-235-1-70.

82 רוחני, ארשוף, להרצפלד, 29.7.37, ארה"ע, IV-235-1-733; ארשוף למרה"ח, 21.12.38, ארה"ע, 70-IV-235-1.

83 רוחני לקק"ל, 23.9.38, אצ"מ, KKL5/9887.

הרכשת וגם חכרת: תרומת ההתיישבות העובדת למימון רכישת קרקעות קק"ל

קימת חלק מהכסף – בין 2,000-2,390 לא"י⁸⁴ – במיוחד כיוון שמחצית מחברי הארגון לא יכלו לעלות לקרקע מפאת חוסר מקום והיה צורך להחזיר להם את דמי השתתפותם במחיר הקרקע. מכאן, שסה"כ מימן הארגון בין כ-13% ל-24% מעלות הקרקע והסידורים הכרוכים בה.

מקרה שני הוא מושב צור-משה שהוקם, כאמור, בזכות פעילים ציוניים ביוון (בהנהגת ד"ר משה קופינאס) שהצליחו לאסוף 10,000 ליש"ט במבצע מיוחד בסביבות שנת 1927. את הסכום הם העבירו לקרן קימת, תוך הנחיה מפורשת שכסף זה ישמש להקמת מושבה חקלאית לעולי יוון.⁸⁵ הישוב הוקם עשר שנים מאוחר יותר על כ-1,030 דונם, שמומנו במלואם בעזרת התרומה. לאור הסכום הנכבד שנתרם, השתדלו אנשי קרן קימת, ובמיוחד יוסף ויץ,⁸⁶ לזרז באופן מיוחד את עליית הארגון, ללא תור, בשרון, למרות הדימוי השלילי שהיה לחברי הארגון, כ"סלוניקאים"⁸⁷ וכביכול כחסרי מוטיבציה חלוצית. כל הוצאות "הכיבוש", כמעט ללא יוצא מן הכלל, מומנו אף הן על-ידי אגודת "לשדה" שהוקמה ע"י דוד פלורנטין, מעסקני עולי יוון, במטרה לסייע למושב.⁸⁸ תנועת המושבים אף סמכה

84 לפי גרסאות שונות: המרה"ח לקק"ל, 27.8.39, אצ"מ KKL5 תיק 10409; ז' מסחרי לקק"ל, 27.8.39, ארה"ע, IV-235-1-592a; צ' קלין למרכז החקלאי, 17.1.39, אצ"מ, KKL5/9887; ז' מסחרי ונ' הרפז, המרכז החקלאי, לברית הפיקוח לקואופרציה החקלאית, 23.9.40, ארה"ע, IV-235-1-733; רוחני ל"נייר", 13.1.39, שם; ארשוף לנייר, 5.6.39, שם; רשפון לסוכנות, 12.7.39, ארה"ע, IV-235-1-592a.

85 דא"ר (דוד א' רקנטי), "פעילות קרן קימת לישראל", רוד א' רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, כרך א', הוצאת הועד להוצאת ספר "קהילת שלוניקי", ת"א, תשמ"ו, עמ' 394; אשר מואיסים, "התנועה הציונית בשלוניקי וביתר קהילות יוון", שם, עמ' 375; "עולי צור משה חוגגים את הנחת אבן הפנה ל-20 הבתים הראשונים", הבקר, 12.12.39; א' ברגמן, "כפר קופינאס", הארץ, 20.1.38; "שאלות התיישבות בתנועת המושבים, מתוך תזכיר למרכז החקלאי", הפועל הצעיר, 20.7.37, גיליון מספר 41-42; ברכה ריבלין (עורכת), פנקס הקהילות, יוון, הוצאת יד ושם, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 28; אבן עובדיה, "עלית ארגון עולי יוון", דבר, 4.10.37.

86 ויץ למחלקה ההתיישבות בסוכנות, 15.5.34, אצ"מ, S15/2395.

87 לדברי הרצפלד, שכינה אותם "הסלוניקאים" - פרוטוקול של ישיבת המרכז החקלאי, 15.10.35, ארה"ע, IV-235-1-47; פרוטוקול ישיבת מזכירות תנועת המושבים, 10.10.35, ארה"ע, IV-307-2-1.

88 אגודה שהוקמה מטעם התאחדות עולי יוון, בראשות יוסף עוזיאל, לצורך איסוף כספים לקידום התיישבותו של הארגון. כן היה פעיל ביותר דוד פלורנטין. אגודה אחרת שסייעה לעולים מהבלקן לעבור לחקלאות הייתה "בנים לגבולם" שנשיאה היה ליאון רקנאטי, מעסקני "לשדה". אגודה זו סייעה לצור משה באמצעות אגודת "לשדה", וכן סייעה לכפר חיטים, בית-חנן ובית-הלוי. מטרתה הייתה ייסוד מושבים של יהודים ספרדים וסיוע להם – ברכה ריבלין, הערה לעיל, עמ' 267; חיים

על אגודה זו שתתמוך במושב שהרי, כך טען יצחק לוי שטיפל במושב מטעם התנועה, "הלנדסמנשפט"⁸⁹ מעונין להקים נקודה ישובית משלו, כמובן זה אני סומך יותר על העסקנים מאשר על חברי הארגון".⁹⁰ במשך כל השנים שלאחר מכן, הוצאות ההתיישבות, בניית הבתים וכדומה, ניתנו כהלוואות מאגודה זו לסוכנות וכן מתרומות נוספות. אגב, צור משה חריג גם בחוזה החכירה שנחתם עמו, כנראה משום התרומה המיוחדת שקיבל לרכישת הקרקע. הקרקע נמסרה לישוב בחכירה ל-99 שנה, לחקלאות ולבנייה, ללא הפרדה בין השניים, וכן נקבע בחוזה שדמי החכירה יהיו סכום סמלי של 1 לא"י לשנה לכל השטח.⁹¹

*

פרשת רכישות הקרקע ההתיישבות בעיקר בתקופת טרום המדינה הפגישה אידיאלוגיה צרופה של "קרקע לאום", בה תמכו המיישבים והמתיישבים, עם קונסטלציה מיוחדת שהולידה צורך בשיתוף-פעולה בין המיישבים למתיישבים. ההשתתפות במימון הקרקע והכשרתה ולעיתים גם מסירת הקרקע ומתקנים שונים עליה לקרן קימת נבעו מאמונה בצדקת הדרך. באותה עת, לפחות עד מחצית שנות ה-30, פעלו גם גופים פרטיים רבים להקמת ישובים או משקים אינדיבידואליים על קרקע פרטית. לא היה חוק שמנע מיישובי ההתיישבות העובדת לנכס לעצמם את הקרקעות שרכשו. אולם, הם בחרו לפעול במסגרת הכלים הלאומיים. הסיבה העיקרית לכך הייתה תמיכת תנועת הפועלים ברעיונות קרן

שלם, "מושב העובדים צור-משה", שאלוניקי, עיר ואם בישראל, הוצאת המכון לחקר יהדות שאלוניקי, ירושלים ות"א, תשכ"ז, עמ' 351; דוד פלורנטיץ, "ארגון עולי יון", דבר, 2.12.37; צבי יהודה, תנועת המושבים והארגונים, אל המרכז החקלאי, 6.10.1938, ארה"ע, IV-235-1-582; "חג הבנין בצור-משה", תלמים, חשון ת"ש, עמ' 44; "מושב עולי יון "צור משה" בהתפתחותו ובלבטיו", דבר, 16.11.39; "מושב עולי יון – צור משה – בהתפתחותו ובלבטיו", דבר, 16.11.38; "עולי צור משה חוגגים את הנחת אבן הפנה ל-20 הבתים הראשונים", הבקר, 12.12.39.

⁸⁹ "לנדסמנשפט" – קהילת לאום מסוים. יישובי הלנדסמנשפט היו ישובים שמוצא חבריהם היה ממדינה כלשהי שמנהיגי התנועה הציונית בה תמכו בישוב. תרומת הכסף שארגנו מנהיגים אלה פתרה את המוסדות הלאומיים ממתן תקציבים מתרומות כלליות, שלא יועדו למטרה מסוימת, אלא נמסרו למגביות הציוניות.

⁹⁰ ישיבת מזכירות תנועת המושבים, 8.8.37, ארה"ע, IV-307-1-514b.

⁹¹ חוזה ארגון קופינאס עם קרן קימת לישראל, 1937. החוזה אותר בנספח לנסך רישום הקרקע של צור משה במשרדי הטאבו בנתניה.

קימת מטעמים לאומיים וסוציאליים. יחד עם זאת, יש לזכור שלהליכה עם המוסדות הלאומיים היו גם יתרונות ארגוניים כמו השגת אשראי להתיישבות, תמיכה מוסדית ואדמיניסטרטיבית, הכוונה משקית וכדומה. גופים רבים שעמדו בתור להתיישבות לא באו בהכרח מחוגי הפועלים או לפחות לא היו ותיקים בחוגים אלה. ובכל זאת פנו לתנועות המיישבות כדי שאלה יפעלו עבורם להשגת אתר להתיישבות ותמיכה תקציבית ומוסדית. "המחיר" היה רישום הקרקע על-שם הלאום וקבלת כל תכתיבי קרן קימת לגבי זכויות החכירה, כולל תשלום דמי-החכירה, למרות שחלק מעלות הקרקע, ולעיתים חלק גדול מהעלות, שולם כבר מראש. לקרן קימת לא הייתה כל כוונה לוותר על דמי החכירה, שהרי מטרת התשלום אינה כיסוי עלות הקרקע אלא הכרה בבעלות הלאום עליה. גם כאשר שולמו רק דמי-החכירה, ללא השתתפות מראש במחיר הקרקע, במשך השנים עלה סכום דמי-החכירה על עלות מחיר הקרקע.

כל רעיון החכירה נובע, אם כן, מסיבות אידיאולוגיות שאין להן ולא כלום עם המימון. המתישבים אף הם ידעו שלהשתתפותם במחיר הקרקע אין קשר לבעלות עליה. יחד עם זאת, במבט רטרוספקטיבי, אנו יכולים כיום להעריך את תרומתם העצומה של המתישבים למנגנון הלאומי. לולא השתתפותם, קרן קימת, שהייתה דחוקה באמצעים, לא הייתה יכולה לרכוש חלק מקרקעותיה. היעד הציוני של רכישת מירב הקרקעות בארץ ויישובן הושג באמצעות תרומות ציונים מכל העולם. אולם, בין היתר גם באמצעות תרומות ספציפיות שנמסרו להקמת ישובים מסוימים ובאמצעות תרומות והלוואות שמסרו פועלים חסרי הון לקרן קימת.